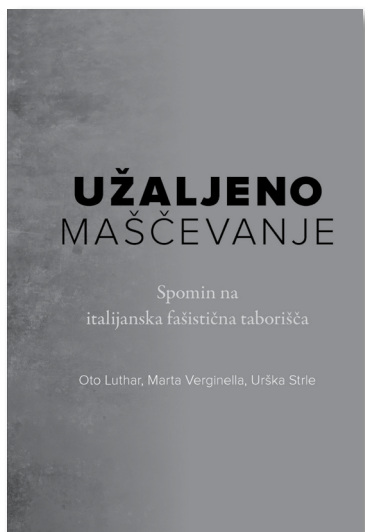

Oto Luthar, Marta Verginella in Urška Strle, *Užaljeno maščevanje: spomin na italijanska fašistična taborišča.*

Ljubljana: Založba ZRC, 2022, 378 str.

Od konca druge svetovne vojne pa vse do danes se je v zahodni javnosti razširila podoba italijanskega fašizma kot nekakšnega benignega zgodovinskega pojava, ki je bil v primerjavi z uničujočo močjo nemškega nacizma precej bolj neškodljiv. Fašizem z Mussolinijem na čelu je pogosto predstavljen kot pompozna, vendar razmeroma neučinkovit, nesposoben in neroden sistem, ki niti ni bil sposoben resničnega zla, saj mu je spodletelo vse, česar se je lotil, od vojaških operacij dalje. Tako naslikana podoba fašizma je tudi omogočila, da se Italija nikoli ni soočila s svojo problematično preteklostjo in jo je uspešno trivializirala s poudarjanjem svoje domnevne neškodljivosti in dobronamernosti, s čimer je izkoristila prevladujoče stališče, da pri fašizmu ni šlo »zares«.

To stališče na Slovenskem ni posebej razširjeno, kar je razumljivo: travmatična zgodovinska izkušnja Primorske pod italijansko državo od konca prve svetovne vojne do konca druge svetovne vojne ter italijanska okupacija med drugo svetovno vojno sta ostali zapisani v kolektivnem spominu. Kljub temu pa je tudi med Slovenci mogoče opaziti konsenz, da je bila nemška vojna izkušnja precej hujša kot italijanska, skupaj s koncentracijskimi taborišči. Omemba Auschwitza ali Mauthausna običajno zbudi hujše asociacije kot Gonars ali Rab. Četudi ocena ni zgrešena, se vendarle zdi, da se izkušnje internirancev v italijanskih taboriščih s tem podcenjujejo; italijanska taborišča so bila v svojih najmračnejših trenutkih povsem dorasla svojim nemškim ekvivalentom. To je eno temeljnih spoznanj monografije *Užaljeno maščevanje: spomin na italijanska fašistična taborišča*, raziskave zgodovinarjev prof. dr. Ota Lutharja, prof. dr. Marte Verginella in doc. dr. Urške Strle. Delo je rezultat raziskovalnega projekta iz obdobja med letoma 2011 in 2014, ki se je posvečal ustnim pričevanjem nekdanjih taboriščnic in taboriščnikov v Italiji, s katerimi so avtorji opravili intervjuje in tako pomembno dopolnili korpus raziskav z novimi podatki in uvidi.

Avtor in avtorici uvodni poglavji monografije posvetijo teoretični predstavitvi ustne zgodovine v kontekstu spominskih študij in intervjujev, ki so jih – tako rekoč zadnji mogoči trenutek – izvedli s 54 pričevalci (od tega jih je deset potomcev taboriščnikov), saj ta vidik pri raziskavah še ni bil dovolj upoštevan. Natančno so opisali način izvedbe intervjujev, ki so bili narativnega oziroma odprtega tipa, pozornost pa so spraševalci namenjali tudi neverbalnim vidikom intervjujev, kot je telesna govornica pričevalca. Seveda avtorici in avtor ob tem opozarjajo, da je stroka dolžna zbrana

pričevanja (v katerih se neizogibno odražajo nepopoln in nezanesljiv spomin ter pričevalčeve značajske lastnosti) kritično pretresti ter analizirati. Naštete in v kratkih potezah predstavljene so tudi dosedanje raziskave italijanskih taborišč slovenskega in italijanskega zgodovinopisja, pa tudi spominska literatura in leposlovje, ki jih je tematiziralo. Navedeni so najpomembnejši arhivski fondi z gradivom o italijanskih taboriščih ter orisan razvoj italijanske zakonodaje pod fašizmom, ki je stroge kazni, od konfinacije in internacije do aretacije in smrtne kazni, nalagala tudi tistim, ki so bili protidržavnega delovanja zgolj osumljeni. V ta namen je Italija začela graditi taborišča, kamor je bilo interniranih na tisoče ljudi, ki so praviloma živeli v slabih higijenskih in sanitarnih razmerah ter ob pičli preskrbi s hrano.

Tretje poglavje kontekstualizira pričevanja taboriščnikov z orisom italijanske okupacije leta 1941, vzpostavitev novega režima in nasilja, ki ga je ta izvajal nad resničnimi in domnevnimi nesomišljeniki. Avtor in avtorici ugotavljajo, da je bila milejša okupacijska politika, ki jo je italijanska oblast uvedla ob vzpostavitvi Ljubljanske pokrajine, zgolj poskus kar se da hitre vključitve regije v fašistični sistem, dokaz za to pa je hitra zaostritev pristopa, ki se je zgodil do leta 1942. Prav italijanska užaljenost zaradi slovenskega zavračanja njihove politike, ki je bila po italijanski samooceni blaga, dobrohotna in razsvetljena, je vodila v maščevanje, med drugim do pošiljanja Slovencev v taborišča. Fašistična ideologija je bila seveda do Slovanov že v izhodišču sovražno nastrojena, nanje je rasistično gledala kot na manjvredno raso, kar se je v italijanskem diskurzu razširilo že z vzpostavitev severnoafriških kolonij. Prav tako avtorici in avtor opozarjajo, da na Zahodu fašizma niso obravnavali kot sovražnika vse do konca tridesetih let in da so bili do njegovega sovražnega besednjaka in dejanj do takrat precej tolerantni.

Srž knjige predstavlja četrto, daleč najboljše poglavje (več kot 200 strani), v katerem so zbrana pričevanja nekdanjih taboriščnic in taboriščnikov. Pričevalci niso identificirani poimensko, temveč z inicialkami imen in priimkov ter kraji bivanja. Zaporedje podpoglavij v glavnem sledi kronološkemu toku pripovedovanja pričevalcev, od aretacije in potovanja do taborišča preko taboriščnih izkušenj do odhoda domov. Občasno avtor in avtorici od vzorca odstopajo ali se vračajo k že obravnavanim temam, kar je ponekod nekoliko begajoče, vendar je hkrati razumljivo, da je ducate pripovedi težko urediti v popolnoma koherentno pripoved. Poglavje se, na primer, pričinja z redkimi pozitivnimi izkušnjami, ki so se jih spominjali pričevalci, ko so jim bodisi pazniki bodisi okoliški prebivalci pomagali s kosčkom hrane ali denarjem, ena od pričevalk pa je celo omenila, da so mladega paznika naučili peti partizanske pesmi, le da se ni zavedal, o čem pravzaprav poje.

Optimističnemu začetku sledi na desetine strani pričevanj o bistveno slabših taboriščnih izkušnjah; tako kot je bilo mogoče, da naključni vojak izkaže nepričakovano dobroto, je bilo hkrati mogoče, da naključnež izkaže tudi zverinsko nasilnost. Sovražnik pa ni bil vedno posebljen samo v Italijanu, saj so ideološki spori med samimi Slovenci povzročali notranje delitve, celo ločevanje na liberalni, katoliški in socialistični tabor znotraj taborišč. Pričevalci so se večkrat spominjali župnikov, ki so odigrali pomembno

vlogo pri njihovi prijavi in aretaciji, ali pa duhovnikov, ki so taboriščnikom obljubljali predčasen odhod iz taborišča, če se pridružijo protikomunistični milici MVAC. Nekateri interniranci niso nikoli izvedeli, zakaj so bili pravzaprav poslani v taborišče, drugi vedo, da jih je nekdo, upravičeno ali ne, izdal. Za aretacijo, te so bile pogosto arbitrarne, je večkrat zadostovala že sorodstvena zveza s partizani; njihovi svojci so bili velikokrat zaprti zaradi maščevanja in izsiljevanja. Ko so aretirance zaprli v kasarnah, je sledil preiskovalni postopek, kjer so jetnike med zasliševanjem pogosto preteпали. Primerov večine internirancev niso nikoli obravnavali pred sodiščem. Za nekatere je sledilo skrajno neudobno potovanje v taborišča, običajno v živinskih vagonih in, če so potovali na Rab ali druge italijanske otoke, z ladjo. Sprejem utrujenih in prestrašenih internirancev v taboriščih izkušnje ni izboljšal, saj so se morali ob pregledu in dezinfekciji sleči do golega (pri čemer so jih včasih tudi snemali), kar je pri mnogih pustilo travmatične občutke sramu in izgube zasebnosti. Taboriščniki so se nato namestili v taboriščnih šotorih ali barakah, kjer pa so imeli zelo malo prostora, tako da se med spanjem niso mogli niti obrniti na drugo stran. Obupne bivalne razmere v rabskem taborišču, kjer so se taboriščniki nenehno spopadali z izmeničnima vročino in mrazom, je še poslabšala hudourniška poplava 29. septembra 1942 ponoči, ko je zaradi hipnega razdejanja in številnih smrti večina verjela, da jih poplavlja morje. Pričevanja o slabih razmerah se pojavljajo za vrsto italijanskih taborišč, vendar je veljalo, da so te na Rabu in v Gonarsu najslabše med vsemi.

Eden najpomembnejših dejavnikov za psihično stisko taboriščnikov je bila mizerna skrb za higieno v taboriščih. Primanjkovalo je vode za umivanje in pitje, latrine pa so bile zelo primitivne in umazane. Mnogi oslabeli taboriščniki, od katerih so skoraj vsi trpeli za hudimi prebavnimi težavami, so med opravljanjem potrebe padli v jamo blata pod seboj, kjer so nekateri umrli. Na jetnikih so se zaredile uši, ki so jih morali vsak dan pobijati. Poleg vode je bila zelo skromna tudi hrana, tako da so taboriščniki dobesedno šteli zrna riža ali posamezne makarone, ki so jih prejeli, ter se ob razdeljevanju hrane borili za grizljaje. Zaradi hude lakote so skušali, če je nekdo iz njihovega šotora umrl, smrt za nekaj dni prikriti, da bi si lahko razdelili pokojnikovo porcijo. Redka pomoč so bili paketi hrane, ki so – če so – prišli od svojcev taboriščnikov. Med taboriščniki se je razvila živahna črna borza (v rabskem taborišču so jo imenovali Karlovac, ker je lokacija nekatere spominjala na tržnico v tem mestu), kjer so si izmenjevali dobrine iz paketov, njihova vrednost pa je v skladu z ekonomskimi zakoni nihala glede na povpraševanje in ponudbo. Prav tako so se morali zadrževati pri preobjedanju, če so prejeli paket; smrt zaradi počenega želodca ni bila redkost. Tako ali drugače so grozljive razmere na Rabu decembra 1942 pripeljale do najbolj množičnega umiranja internirancev, ki jih je poleg splošne izčrpanosti in griže pobiral tudi tifus. Slabo izdelane krste s posmrtnimi ostanki pokojnikov, včasih tudi po dvema v eni krsti, so morali na pokopališče odnesti taboriščniki, drugim pa ni bilo dovoljeno prisostvovati pogrebu. Poleg vsega tega so morali paziti, s kom so delili svoje misli, saj so bili med njimi ovaduhi, ter se vsakodnevno spopadati z večurnimi apeli, kjer so morali pri miru stati na žgočem soncu. Jetniki so težko prenašali tudi brezdelnost

in nekateri so bili pripravljene poprijeti za skoraj kakršnokoli delo, da bi le lahko bili aktivni. Najpogumnejši so načrtovali beg in nekateri so ga tudi izvedli, vendar rezultati v povprečju niso bili dobri: večino so ujeli in najstrožje kaznovali. Kljub temu je obstajalo tudi družabno življenje, interniranci so organizirali prireditve, od deklamacij do razstav, pričevalci pa so govorili tudi o skritih intimnih stikih med spoloma, četudi so bili moški in ženske v taboriških ločeni.

Posebno pozornost avtorici in avtor namenijo vlogi katoliške cerkve. Njeni predstavniki so internirance, kot izhaja iz pričevanj, delili na Cerkvi zveste in sovražne. Vizitatorji so taborišča večkrat obiskali, da bi vodili maše, vendar materialne pomoči, ki so jo od njih pričakovali taboriščniki, niso priskrbeli. Iz raziskav arhivskih virov izhaja, da Cerkvi mizerni položaj v taboriških leta 1942 ni bil popolna neznanka, in obstajali so posamezni napor ljubljanske škofije za izboljšavo stanja, toda rezultati so bili skromni. V monografiji so navedeni štirje dokumenti iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, ki ilustrirajo seznanjenost Cerkve s stanjem, obenem pa kažejo prevladujoč interes za vprašanja verske oskrbe in ne materialne preskrbe. Najbolj presenetljiv dokument med četverico, verjetno pa tudi v celotni monografiji, je poročilo duhovnika Antona Kurenta iz taborišča v Reniciju iz leta 1943, ki je ocenjeval, da so italijanski oficirji »dobri, predobri« (str. 273), in je dobršen del krivde za razmere v taborišču zvrnil na same internirance, ki naj bi bili sebični.

Peto poglavje obravnava odhod iz taborišča in pot internirancev domov. V kaotičnih razmerah ob kapitulaciji Italije so mnogi spontano izkoristili priložnost in ušli, sicer so tvegali, da nadzor nad taborišči prevzamejo Nemci in jih mobilizirajo. Nekaterim se je uspelo prebiti domov, drugi so odšli v partizane, tretji so na poti umrli.

Sklepni poglavji tematizirata spomin na taborišča. Avtor in avtorici raziskujejo, zakaj je pričevalcem v interesu, da se njihove zgodbe ohranijo. Taboriščniki o svoji izkušnji pogosto niso spregovorili cela desetletja, deloma zaradi travmatičnosti preživetega, a tudi zaradi jugoslovanske politike spomina, ki je taboriščno izkušnjo potiskala na obrobje in se osredotočala na aktiven partizanski boj zoper okupatorja, internaciji pa je skoraj pridala pridih sramote. Prav tako imajo pričevalci jasna, v glavnem negativna stališča o nekaterih zgodovinarjih in drugih raziskovalcih, ki so v svojih delih tematizirali italijanska taborišča, vendar se spoznanja niso ujemala s prepričanji pričevalcev. Avtorici in avtor analizirajo tudi pojavljanje taborišč v literaturi, predvsem v opusih Milene Mohorič, Manice Koman in Juša Kozaka. Zadnje strani posvetijo analizi povojnega dogajanja, natančneje, kako je Italija prispela do sprenevedavega negacionizma svojih zločinov med drugo svetovno vojno. Začelo se je z željo po izognitvi izročitve italijanskih vojnih zločincev drugim državam, ki so to zahtevale, tudi Jugoslaviji, češ da ne bi bilo pravično, če Jugoslavija ne bi enakih sankcij izvedla za krivnike žrtev v fojbah. Leta 1946 je bila uvedena še amnestija in že sprejete sodbe so bile razveljavljene. Za zločine je država okrivila Mussolinija in njegov krog ter trdila, da so bili interniranci prostovoljno premeščeni v taborišča zaradi strahu pred partizanskim nasiljem. Če so bili taboriščniki lačni, je bilo to posledica dejstva, da je hrane primanjkovalo vsepovsod, tudi za vojake, tako da se je Italija obnašala kar se da pravično. Ta

revizionizem seveda v Jugoslaviji in Sloveniji ni nikdar naletel na posluš, toda zahodni zavezniki so ga bili pripravljeni sprejeti, zato je lahko obveljal za uradni državni narativ. Vse do danes je v Italiji mogoče slišati zagotovila, da so Slovencem med vojno dali vse, kar so imeli, oni pa so jim to poplačali z uporom, pobijanjem in izgonom. Država goji spominsko politiko, ki govori o italijanskih žrtvah in slovenski oziroma partizanski okrutnosti, tudi z uvedbo dneva spomina na fojbe in žrtve eksodusa iz Jugoslavije leta 2004. Posamezni kritiki in raziskovalci sicer seznanjajo italijansko javnost z drugačnimi dejstvi in pogledi, vendar pri tem niso posebej vplivni. Nekatere lokacije taborišč so označene s spominskimi obeležji, vendar so mnogokrat zanemarjene, nedostopne ali uničene, med njimi Gonars, čez katerega je speljana regionalna cesta.

Užaljeno maščevanje je kot delo uveljavljenih raziskovalcev sodobne slovenske zgodovine kakovostno strokovno delo. Pričevanja ostajajo v ospredju knjige, skupaj s trditvami pričevalcev, ki jih zgodovinospisje zavrača kot pretirano popreproščene razlage ali kratko malo mite (med njimi je slovenska enotnost na začetku vojne), na kar pa avtorici in avtor tudi korektno opozorijo. Ne glede na strokovno podkovanost je v delu nemogoče prezreti čustveno komponento, saj je predstavljena pričevanja zelo težko brati s popolnoma neprizadeto distanco. Še več, nekateri nazorni odlomki v bralcu zbujajo naravnost fizično slabost. Delo je tako tudi angažiran poskus opomnika na nekatera dejstva o tem, kakšen značaj je imela italijanska okupacijska politika, saj se zdi, da je treba na to zaradi močnih revizionističnih tendenc v Italiji nenehno opozarjati. Upamo lahko, da bo *Užaljeno maščevanje* nekega dne ugledalo luč sveta tudi kot *Vendetta offesa*.

Ivan Smiljanić